

16. Куліш П. Дві мови, книжна і народна // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. – 1914. – Кн. 3. – С. 22–34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/ukr03.htm>
17. Костомаров Н. П. А. Кулиш и его последняя деятельность / Н. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://stariyeknigi.info/Zhurnaly/KS/KS_1883_2.pdf;
18. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш у листах / Ю. Шевельов // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк – Торонто, 1984. – 317 с.
19. Там само.
20. Ясь О. Між пізнім романтизмом та позитивізмом : (роздуми над "Историей воссоединения Руси" П. Куліша) / О. Ясь // Історичний журнал. 2006. – № 2. – С. 57–67.
21. Куліш П. Повість про Український народ; Моє життя; Хутірська філософія і віддалена од світу поезія / О. Шокало. – К.: «Український світ», 2005. – 384 с.
22. Богдашина С. Позитивізм в історичній науці в Україні (60 pp. XIX ст. – 20 pp. XX ст.) / С. Богдашина. – Харків, 2010.
23. Ковальчук О. Історіософські пошуки П.Куліша: особливості моделювання історії / О. Ковальчук // Київська старовина. – 1999. – № 6. – С. 116–123.

Надійшла до редакції 04.11.2014 р.

ББК ТЗ (4 Укр-62) В6

ЗНАЧЕННЯ КООПЕРАЦІЇ У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

І. В. Пятницькова

АНОТАЦІЯ

У даній статті проаналізовано стан дослідження в сучасній українській історіографії значення кооперації у житті українського суспільства на початку ХХ ст. Визначено загальні та особливі підходи у викладі даної проблеми, її найбільш дослідженні аспекти, а також ті, що потребують подальшої наукової розробки.

Ключові слова: історіографія, кооперативний рух, кооперація, товариство.

Набуття Україною незалежності сприяло розвитку української історичної науки. У цей час з'являються нові, раніше заборонені або не актуальні теми для досліджень. Серед них і значення кооперації у житті українського суспільства на початку ХХ ст. У радянський час ставлення до дореволюційного кооперативного руху було досить негативним. Висвітлюючи його з класового підходу, дослідники вважали, що товариства сприяли поглибленню соціальної диференціації, експлуатації заможними прошарками суспільства селян і робітників. Тому означена проблема потребувала дослідження на концептуально нових засадах. Вивчення досвіду кооперативної співпраці в період переходу від командно-адміністративної до ринкової системи господарювання набуло не лише історичного, а й практичного значення. Кооперативні товариства розглядалися вченими, як один із способів безболісного залучення більш широкого кола населення до капіталістичних умов господарювання.

За часів незалежності України не було створено узагальнюючої праці з означеної проблеми, своє бачення дослідники викладали в загальних працях з історії вітчизняного кооперативного руху другої половини XIX – початку XX ст. Тому метою статті є історіографічний аналіз доробку сучасних вітчизняних вчених (1991–2014 рр.) з питання значення кооперації у житті суспільства початку XX ст. Відповідно до мети були поставлені наступні завдання: з'ясувати ступінь вивчення означеної проблеми, виявити загальні та особливі підходи у викладі даної проблеми, розглянути бачення науковцями впливу кооперації на соціально-економічну, громадсько-політичну, культурну сфери життя українського суспільства початку XX ст.

Найбільшу увагу вчені приділили висвітленню соціально-економічного значення діяльності кооперативних товариств. Вагомий внесок у вивчення даної проблем зробив доктор історичних наук В. І. Марочко. Його монографія «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)» є першою за часів незалежності України узагальнюючою роботою з історії вітчизняного кооперативного руху [1]. Автором було залучено широке коло різних за змістом і походженням джерел, проаналізовано причини виникнення та процес розвитку споживчої, кредитної, сільськогосподарської кооперації.

Проаналізувавши діяльність кооперативних товариств, В. І. Марочко дотримався думки про те, що вона позитивно позначилася на житті селян, сприяла зміцненню господарств учасників кооперативного руху, підвищенню їхньої конкурентоздатності. При цьому, з поміж усіх форм кооперативних товариств найбільший вплив, на його думку, мали кредитні кооперативи, які надавали пільгові кредити, приймали грошові внески від населення, займались посередницькими операціями зі збуту сільськогосподарської продукції, придбання техніки та реманенту, організували колективну оренду землі для своїх членів.

Над вивченням впливу кредитних і ощадно-позичкових товариств на соціально-економічне життя населення України на початку XX ст. в подальшому працювали В. М. Власенко, Г. В. Цибуленко. У дисертації В. М. Власенко розкриваються процес виникнення та формування системи кредитних кооперативів Лівобережної України у другій половині XIX–на початку XX ст., досліджуються законодавчі, соціально-економічні та політичні чинники перетворення кооперації на масову громадсько-економічну організацію дрібних товаровиробників [2]. Проаналізувавши фінансово-кредитні, посередницькі операції товариств, їхню агрокультурну та культурно-освітню діяльність дослідник приходять до аргументованого висновку, що в цілому вони сприяли розвитку і зміцненню господарств практично кожного члена.

В. М. Власенко також вважає, що кредитна кооперація мала важливе соціальне значення. На основі широкого кола статистичних джерел, дослідник доводить, що членами кооперативних товариств були особи різного соціального статку. При цьому переважна більшість членів кредитних товариств були середнього рівня достатку та заможними особами. На його думку, співпраця в кооперації різних соціальних прошарків послаблювала гостроту соціальної диференціації та уповільнювала її темпи.

Історії кредитної кооперації Південної України були присвячені дослідження Г. В. Цибуленка [3]. На думку науковця, кооперативні товариства помітну роль у господарстві краю почали відігравати лише на початку XX ст. Вони сприяли селянству більшою масою увійти до єдиної народногосподарської сфери з найменшими витратами. Важливим і новим у вітчизняній історіографії є те, що Г. В. Цибуленко звернув увагу на значення операцій кредитних товариств з прийняття від населення грошових внесків під відсотки. Вчений вважає, що таким чином капітали заможних людей перетворювались на кооперативний і тим самим спрямовувались на розвиток селянських господарств.

Вагомий внесок у дослідження історії українського кооперативного руху зробив доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького І. А. Фареній. Його праці вирізняються ґрунтовністю, тематичною широтою змісту [4]. Автор не обмежився дослідженням класичних форм кооперативного руху, а саме споживчих, кредитних, сільськогосподарських товариств та їх союзів. До кола його наукових інтересів увійшли найменш дослідженні житлова, промислова кооперації другої половини ХІХ–початку ХХ ст. Були актуалізовані такі питання як роль інтелігенції у становленні кооперативного руху, процес поширення ідей кооперації у селянському середовищі, взаємовідносини членів товариств з підприємцями.

Науковець сформував власні концептуальні підходи щодо визначення місця кооперації в житті населення. На відміну від І. В. Марочка, він вважає, що споживчі товариства мали більший за кредитні вплив на господарське життя. Участь у них сприяла заощадженню коштів і зниженню цін, покращенню якості продуктів у місцевих приватних крамницях. Кредитній же кооперації, на його думку, не вистачало фінансового потенціалу для задоволення потреб населення у кредиті. Керуючись статистичними матеріалами, вчений доводить, що більшість наданих населенню позик були не значного розміру і видавались на короткий термін, тому кардинально змінити матеріальне становище населення вони не могли. Водночас для конкретних членів кредитних кооперативів матеріальний зиск від участі у товариствах, на його думку, був досить відчутним.

Окрему увагу дослідник присвятив висвітленню соціально-економічного значення діяльності сільськогосподарських громад та товариств. І. А. Фареній вважає, що організація ними показових полів, прокатних станцій сільськогосподарської техніки та реманенту, здійснення посередницьких операцій, організація виставок, лекцій, консультацій сприяла ознайомленню селян з досягненнями аграрних наук, впровадженню нововведень в господарство. І в цілому позитивно позначилась на раціоналізації селянської праці та покращенні матеріального становища членів сільськогосподарських громад і товариств. Проте, на думку вченого, потенційні можливості сільськогосподарської кооперації повністю не були використані [5].

Про важливе значення діяльності споживчих товариств в соціально-економічному житті українців початку ХХ ст. також наголошує дослідник історії кооперації, професор Полтавського університету споживчої кооперації М. В. Аліман [6]. У своїй праці вчений робить висновок, що споживчі товариства сприяли загальному скороченню цін у радіусі їхньої діяльності, а також покращенню якості товарів.

Важливим напрямом роботи вітчизняних кооперативів на початку ХХ ст. була культурно-просвітницька діяльність. Вона проявилась в організації публічних бібліотек, навчальних курсів, відкритих лекцій, консультацій, музеїв, екскурсій, виставок. Для проведення культурного дозвілля своїх членів, товариства ініціювали створення драматичних гуртків, дитячих виховних закладів, окремих свят. Сучасні дослідники кооперативного руху, зокрема згадані раніше І. А. Фареній, І. В. Марочко, а також А. О. Пантелеймоненко, Ю. І. Магрась-Демидас наголошують на позитивному впливі цього напрямку діяльності на розвиток суспільства [7].

Культурно-просвітницька діяльність кооперативів, на їх думку, сприяла популяризації кооперативних ідей, поглибленню знань, розширенню світогляду та духовному збагаченню українців. Вона мала також морально-виховне значення, адже ідеологи кооперативного руху намагалися через участь у товариствах привити населенню високі моральні принципи, проводили компанії по боротьбі з алкоголізмом. При цьому вчені аргументовано доводять, що найбільше значення культурно-просвітницька діяльність кооперативів на початку ХХ ст. мала в селянському середовищі.

Найменш дослідженою в сучасній українській історіографії є благодійна діяльність кооперативних товариств на початку ХХ ст. Кооперативи надавали матеріальну допомогу постраждалим від голоду, війни, солдатам, родинам мобілізованих, сім'ям, які втратили годувальника, сиротам, звільненим робітникам. Відраховували кошти на будівництво та функціонування освітніх, медичних, релігійних закладів, запроваджували стипендії для сиріт і дітей із незаможних родин. Окремі факти благодійності українських кооперативів наводяться в працях згаданих раніше І. А. Фаренія, А. О. Пантелеймоненко, Ю. І. Магрась-Демидас, а також Ю. І. Гузенко [8].

Початок ХХ ст. став часом активного політичного життя в Україні. Кооперація, яка на той час набула рис масового громадського об'єднання, і за різними даними охоплювала близько третини населення, не могла залишитись осторонь подій, що відбувались в країні. З-поміж інших видів кооперативів найактивніше в цій сфері життя суспільства брали участь споживчі робітничі кооперативи. Згаданим раніше М. В. Аліман присвятив цьому аспекту історії кооперативного руху окрему увагу [9]. Вчений приходить до аргументованого висновку, що найбільш активно в політиці брали участь споживчі кооперативи. Їхня політична діяльність проявилась у боротьбі за право на самоуправління від адміністрацій підприємств, при яких працювали товариства; підтримці революційних подій; залученні окремих членів до діяльності нелегальних політичних партій, переважно соціал-демократичного спрямування. Споживчі товариства почали брати участь у політичних подіях під час та після першої російської революції 1905–1907 рр.

Зв'язок кооперації з політикою був розглянутий у кандидатській дисертації І. П. Прокопенко, присвяченій проблемі сільськогосподарської кооперації у суспільно-політичному житті України в 1880–на початку 1930-х рр. [10]. Дослідниця вказує на важливе політичне значення кооперації на початку ХХ ст. Проаналізувавши програмні документи політичних партій, вона приходить до висновку, що фактично кожна з них містила положення про розвиток кооперативного руху. Кооперація сприймалась не лише суспільно-економічним явищем, а й важливим фактором політичного життя, проявом українського національного руху. Тому українські політичні сили, особливо Українська радикально-демократична партія виступали за самостійне, незалежне від російських центрів, існування українського кооперативного руху.

Політичні підвалини діяльності української кооперації на початку ХХ ст. вивчав також дослідник кооперативному руху Лівобережної України, доктор історичних наук В. М. Половець [11]. Багато уваги вчений приділив вивченню національних тенденцій у розвитку українського кооперативного руху на початку ХХ ст. На думку автора, вони почали проявлятися на ґрунті національного відродження, вже після Лютневої революції 1917 р.

Аналізуючи політичний потенціал українського кооперативного руху початку ХХ ст., вчений приходить до обґрунтованого висновку проте, що з точки зору органів державної влади, він був вагомим громадською силою, з якою неможливо було не рахуватися. Це в свою чергу призвело до постійного контролю товариств з боку російського уряду, і заважало його природному, поступальному розвитку.

У сучасній українській історіографії існує діаметрально протилежна точка зору, щодо ролі держави в поширенні та діяльності кооперації. Так, на відміну від В. М. Половця, Г. В. Цибуленко вважає, що пильний контроль над кооперативним рухом з боку держави не був таким обтяжливим і навпаки, сприяв його розвитку. Оскільки селянство не могло обійтись без фінансової, організаційно-консультативної та контролюючої допомоги у кооперативній справі [12].

На вивчені значення кооперації у процесі національно-культурного відродження зосередила увагу в своїй кандидатській дисертації І. І. Бутенко [13]. На її думку,

українське національне відродження в кооперативному русі проявилось у впровадженні української мови в кооперативному діловодстві, поширенні україномовної кооперативної літератури та преси, створенні кооперативних союзів, не залежних від російських кооперативних центрів.

У дослідженні О. В. Ботушанського було розглянуто особливості розвитку сільської кооперації Буковини, яка в другій половині XIX – на початку XX ст. входила до складу Австро-Угорщини [14]. З огляду на поліетнічний склад краю, на Буковині діяли національні українські, румунські, німецькі, польські, угорські кооперативи. Дослідник, на основі залучених джерел та літератури, доводить, що кооперативний рух на Буковині окрім матеріальної користі, сприяв згуртованості селян у певні соціальній і національні спільноти, виробленню у них навичок демократичного, громадського самоврядування, підвищенню громадянської свідомості, утвердженню почуття взаємодопомоги.

Досліджуючи участь кооперативів у політичному житті України на початку XX ст., вчені роблять загальний висновок, що не зважаючи на свою масовість кооперативний рух не став самостійною політичною силою, не мав власної політичної програми. А навпаки, використовувався різними політичними силами з метою пропагування своїх ідей.

Активний розвиток кооперативної співпраці на думку сучасних українських вчених позначився і на зміні світоглядних позицій українського суспільства початку XX ст. Згаданий раніше М. В. Аліман наголошує на тому, що тяжіння до співпраці та кооперування є ментальною рисою українського народу [15].

Сучасний український фахівець в галузі історії селянства другої половини XIX – початку XX ст. Ю. П. Присяжнюк робить висновок проте, що діяльність кооперативних товариств сприяла модифікації світогляду селянства і залученню їх до ринкових відносин. При цьому він наголошує, що через відсутність в українців жаги до збагачення та консерватизм світоглядних цінностей вони не могли масштабно реорганізувати їхню ментальність у відповідності до потреб капіталістичної формації [16].

Подібна точка зору була висловлена в працях В. І. Марочка. Науковець вважає, що у пореформену добу все ж кооперативний ідеал і сама кооперація не засвоїлись у соціальній психології селян, не стали нормою їхньої поведінки у повсякденному економічному житті [17].

Дослідниця сільськогосподарської кооперації Правобережної України початку XX ст. О. В. Двойніна робить дуже важливий, і в той же час новий для вітчизняної історіографії висновок про те, що кооперативна діяльність позитивно позначилася не лише на матеріальному становищі її членів, а й мала певне морально-етичне, цивілізаційне значення, оскільки сприяла підвищенню моральності, ощадливості, тверезості, громадянської свідомості селянства [18].

Таким чином, проблема значення кооперації у житті українського суспільства початку XX ст. активно вивчалася сучасними вітчизняними науковцями. Найбільшу увагу дослідники приділили вивченню соціально-економічного впливу кооперації на життя населення. Вчені схиляються до думки, що він мав позитивне значення, оскільки товариства надавали населенню кредити на пільговій основі, продавали товари за нижчими ніж у приватних крамницях цінами, здійснювали посередницькі операції і в цілому сприяли пристосуванню населення до капіталістичних умов господарювання. Позитивно було оцінено в сучасній історіографії культурно-просвітницький напрям діяльності кооперативів, який сприяв поглибленню знань, розширенню світогляду та духовному збагаченню українців на початку XX ст. Значення кооперативної діяльності в політичній сфері вчені вбачали в поширенні українських національних ідей.

Не зважаючи на широке вивчення історії кооперативного руху другої половини

XIX – початку XX ст., інформація щодо його значення в житті суспільства має здебільшого теоретичний характер. Дискусійними залишаються питання про те, який з видів кооперації мав найбільший вплив на соціально-економічну сферу життя населення, коли саме в кооперації почали проявлятися українські національні риси, і яке значення мав контроль держави над діяльністю товариств.

Малодослідженим залишається значення діяльності робітничих, промислових, обслуговуючих кооперативів. Подальшого вивчення потребує благодійний напрям роботи українських товариств. Фактично не вивченим залишається ставлення різних соціальної прошарків до кооперативів, їх бачення значення діяльності товариств. Отже, проблема місця діяльності кооперативів у житті українського суспільства початку XX ст. не вичерпана і потребує подальшого наукового дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы состояние исследования проблемы значение кооперации в жизни украинского общества в начале XX в. Детальное изучение этой проблемы показало, что за время независимости Украины, не было создано обобщающей научной работы, которая бы полностью раскрывала указанную тему. Отдельные мнения по поводу влияния кооперативного движения на ту или иную сферу жизни украинского общества, ученые высказывали в трудах по истории украинского кооперативного движения второй половины XIX – начала XX в.

По мнению ученых, наибольшее влияние кооперации наблюдалось в социально-экономической сфере жизни. Деятельность потребительских, кредитных, сельскохозяйственных обществ способствовала улучшению материального положения населения, привлечению к капиталистическим условиям хозяйства. В кооперации ученые видят не только общественно-экономические объединения, но и весомую общественно-политическую силу, проявление украинского национального движения.

В работах современных украинских исследователей безоговорочным возникает большое значение и положительное влияние кооперации на культурную сферу жизни населения. Вместе с тем ученые отмечают, что реорганизовать ментальность общества в соответствии с потребностями капиталистической формации кооперативы не смогли.

Несмотря на появление в течение двух последних десятилетий большого количества фундаментальных работ по истории украинской кооперации, проблема ее значение в жизни украинского общества в начале XX в. недостаточно исследована. Большинство сделанных выводов имеют преимущественно теоретический характер, не раскрыто отношение различных категорий населения к кооперации, без внимания ученых остается благотворительный направление деятельности обществ, участие кооперативов в политических событиях. Дискуссионными являются вопросы о том, какой именно вид кооперации имел большее значение в жизни общества, когда и в какой форме в кооперации начали проявляться черты украинского национального движения.

Ключевые слова: историография, кооперативное движение, кооперация, товарищество.

SUMMARY

This paper examines the research developments in modern domestic historiography on the issue of cooperation in Ukrainian society's life and its importance in the early XX century. The precise study of this issue has demonstrated that no generalizing scientific work that could fully describe the topic was created in independent Ukraine. Particular thoughts towards the influence of cooperative movement on the different aspects of living of Ukrainian society

were expressed by scientists in their works on history of Ukrainian cooperative movement of late XIX–early XX.

According to scientists, the most powerful influence of cooperation was spotted in social-economic sphere of living. The activity of consumer, credit cooperative, agricultural societies facilitated the improvement of standards of living and the involvement into the capitalist economic conditions. Cooperation is seen by scientists not only as social-economic unions (associations), but also as civil political force, and the resemblance of Ukrainian national movement.

In works of modern Ukrainian researchers a great significance and the positive influence of cooperation on the cultural aspect of people's life raise no single doubts. Alongside with it scientists do admit that cooperatives failed to reorganize society's mentality in accordance with the needs of capitalistic formation.

Despite the large number of profound works on the history of Ukrainian cooperation that have emerged in last two decades, the issue of cooperation's importance in terms of the life of Ukrainian society in early XX century is not studied well enough. The most of conclusions reached by the scientists have predominantly theoretical nature, and the range of aspects is still not highlighted – cooperatives' charitable activity, the participation of cooperatives in political events and so on. Two controversial issues are: which type of cooperation had more significance and impact on society's life; when and how Ukrainian nationalism features started to come out.

Key words: historiography, co-operation movement, co-operation, co-partnerships (tovarystrvo).

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861–1929 pp.) / В. І. Марочко. – К. : Kots Publishing, 1995. – 224 с.
2. Власенко В. М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 « історія України» / В. М. Власенко. – Харків, 1998. – 19 с.
3. Цибуленко Г. В. Кредитна кооперація на півдні України в кінці XIX – на початку XX століття. Історичний аспект : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Геннадій Володимирович Цибуленко. – Дніпропетровськ, 1997 – 196 с. ; Цибуленко Г. Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок : (на матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX ст.) : монографія / Г. Цибуленко. – Херсон : Херсонський юрид. ін-т Харківського нац. ун-ту внутрішніх справ, 2008. – 180 с.
4. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Надніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси : Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 144 с.; Фареній І. А. Кооперативний рух у Надніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.
5. Фареній І. А. Кооперативний рух у Надніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – С.184.
6. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Т. Бабенко. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1996. – 384 с.
7. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861-1929 pp.) / В. І. Марочко. – К. : Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Фареній І. А. Кооперативний рух у Надніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія / І. А. Фареній. – Черкаси : Відлуння-Плюс, 2008. – 432 с.;

- Пантелеймоненко А. О. Аграрна кооперація в Україні : теорія і практика : монографія / А. О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВВ Пуску, 2008. – 347 с.; Магрась-Демидас Ю. І. Кооперативний рух Правобережної України у 1860-ті–1914 роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Магрась-Демидас. – Черкаси, 2008. – 21 с.
8. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. І. Гузенко. – Черкаси, 2004. – 20 с.
 9. Аліман М. В. Історія споживчої кооперації України / М. В. Аліман, С. Т. Бабенко. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 1996. – 384 с.
 10. Прокопенко І. П Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х рр.) : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ірина Петрівна Прокопенко – К., 1992. – 204 с.
 11. Половець В. М. Історія кооперації Лівобережної України (1861–1917 рр.) / В. М. Половець. – Чернівці : Просвіта, 2002. – 266 с.
 12. Цибуленко Г. Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок : (на матеріалах Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст.) : монографія / Г. Цибуленко. – Херсон: Херсонський юрид. ін-т Харківського нац. ун-ту внутрішніх справ, 2008. – 180 с.
 13. Бутенко І. І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Інна Іванівна Бутенко. – Херсон, 1994. – 198 с.
 14. Ботушанський О. В. Сільська кооперація на Буковині (80-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Ботушанський. – Чернівці, 2001. – 20 с.
 15. Аліман М. В., Гаврилюк Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху / М. В. Аліман, Ю. М. Гаврилюк.– Донецьк : ПРОЕКТ, 2000. – 295 с.
 16. Присяжнюк Ю. Українське селянство надніпрянської України : соціоментальна історія др. пол. 19 – поч. 20 ст. / Ю. Присяжнюк – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.
 17. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К. : Kots Publishing, 1995. – С. 16.
 18. Двойнінова О. В. Кооперація в сільському господарстві Правобережної України (1906–лютий 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 « історія України» / О. В. Двойнінова. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

Надійшла до редакції 17.11.2014 р.